

ФОРУМ

«Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження

Запитання до учасників дискусії:

1. Створена Фредериком Тернером концепція «фронтиру» як динамічного рухливого кордону, що становить межу між «варварством» і «цивілізацією» та є підставою для творення нових ідентичностей, породила багату історичну літературу й численні академічні дискусії. Дехто з учасників цих дискусій вважає, що ця концепція на сьогодні втратила свою наукову вартість. Чи Ви погоджуєтеся з цією думкою? Які з тез Тернера можна й надалі вважати актуальними, особливо в контексті історії Центрально-Східної Європи?

2. На відміну від тернерівського визначення «фронтиру» (frontier), якому вже майже сто років, концепт «прикордоння» (borderlands) є відносно новим. Зокрема, він зазнав справжнього відродження у дослідженнях про Центрально-Східну Європу після падіння комунізму. Яка, на Вашу думку, евристична цінність концепції «прикордоння» – зокрема, під оглядом історіографії останніх 20–25 років?

3. Упродовж останніх років бачимо спроби деяких дослідників (до прикладу, статті Альфреда Рібера та Андреаса Каппелера в Ab Imperio, 2003) класифікувати та концептуалізувати прикордоння. Які з цих класифікацій є для Вас найближчими? Чи готові Ви запропонувати власну?

Андреас КАППЕЛЕР,

професор східноєвропейської історії Віденського університету, автор книжок «*Ivan Groznyi im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Rußlandbildes*» («Іван Грозний у дзеркалі зарубіжних видань свого часу. Вклад в історію західного іміджу Росії», 1972), «*Rußlands erste Nationalitäten. Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert*» («Чільні національності Росії. Імперія та народи Середнього Поволжя з XVI по XIX ст.», 1982), «*Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung Geschichte, Zerfall*» («Російська імперія як поліетнічна імперія. Виникнення, історія, розпад», 1992, укр. видання 2005), «*Kleine Geschichte der Ukraine*» («Мала історія України», 1994, укр. видання 2007), «*Russische Geschichte*» («Історія Росії», 1997), «*Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine*» («Важкий шлях до нації. Внески у найновішу історію України», 2003), «*'Great Russians' and 'Little Russians': Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective*» («“Великороссы” і “малороссы”: російсько-українські відносини і сприйняття в історичній перспективі», 2003). «*Russland und die Ukraine. Verschränkte Biographien und Geschichten*» («Росія і Україна. Переплетені біографії і історії», 2011). (andreas.kappeler@univie.ac.at).

1. Фредерик Джексон Тернер був дитям свого часу – епохи імперіалізму та колоніалізму. Його світогляд і політична позиція нині є неприйнятними. Він захищав ідею цивілізаційної місії білої людини щодо «дикунів». У його еволюціоністському світобаченні спосіб життя автохтонного населення Америки поставав примітивним; європейські колонізатори, натомість, були тими, хто приносив із собою поступ, упокорював дикунів і брався культивувати цілині землі. Така цивілізаційна місія виправдовувала застосування надмірної сили – в ситуації, коли індіанці чинили опір поступові. Результатом, як відомо, стало винищення автохтонного населення й депортація тих, хто вижив, у резервації.

Також й ідеологічні, тенденційно детерміністські, висновки з «фронтирної» ситуації, поширені ним на «національний характер», видаються сумнівними. «Фронтір» не породжував ледь не автоматично, як це бачилося Тернерові, *American way of life* (американського способу життя). Звісно, міф «фронтиру» дієвий і досі, адже він протиставляє такі поняття, як свобода, рівність, демократія, індивідуалізм, антиавторитарна позиція, мобільність, піонерський дух, відвага, імпровізація та радість експериментування застиглої Європі з її ієрархіями та сильною державою, яка контролює та подавляє громадян.

Тернерова концепція «фронтиру», як і колись, є інноваційним інструментом для дослідження мобільних пограничних суспільств. Вона й досі не втратила своєї евристичної якості: її й далі обговорюють, модифікують, покращують, верифікують і фальсифікують. Мало про які концепції понад столітньої давності можна таке сказати! Її дієвість можна порівняти із посталою десь у той-таки час історичною концепцією Михайла Грушевського, яку, хоч і часто критикують, досі застосовують як інструмент для історичного аналізу та для осмислення національного (*nationaler Sinnstifter*). Тернерову концепцію можна порівняти також і зі значно пізнішою теорією орієнталізму Едварда Саїда: обидві тривалий час зазнають критики та змін, але при цьому жодна з них не втратила популярності.

Не поставлено останньої крапки і в дискусії, чи концепцію американського «фронтиру» можна переносити на інші регіони та прикордонні суспільства. Овена Латимора ця теорія надихнула на дослідження китайського кордону з кочовими державами, Юргена Остергамеля – на порівняльний аналіз європейської експансії. Ще довше моделлю «фронтиру» послуговуються для дослідження рухливих кордонів Росії періоду розширення на Схід і Південь, як щодо лісових кордонів, так і меж зі степом.

При цьому дослідники зосередилися на експансії в напрямку Сибіру – «дикого Сходу» Росії, де, з географічної точки зору, можна побачити численні паралелі з Північною Америкою. Натомість, як мені відомо, рідше концепцію «фронтиру» застосовували щодо історії козаків, хоча вже Гюнтер Штьокль скористався цим порівнянням у своїй піонерській праці 1953 року. В новіші часи винятком стали дослідження Браєна Бека про донських та Віктора Брехуненка про дніпровських козаків. Такий стан справ викликає подив, адже окремі елементи Тернерового міфу «фронтиру» мають очевидні подібності з козацьким міфом.

Концепція «фронтиру» може стати відправною точкою також і для порівняльного дослідження спільнот на кордонах із Османською імперією – від Дону до австрійського «військового кордону» в Хорватії. Американський дослідник Вільям Гарді МакНіл у своїй піонерській праці 1964 року («Europe's Steppe Frontier 1500–1800») не апелює до Тернера. Втім, порівняння з російськими козаками, гайдуками, ускоками та іншими пограничними спільнотами Південно-Східної Європи має аналітичний потенціал також і для дослідження українського козацтва – потенціал, яким досі мало користали. Зовсім нещодавно крок у цьому напрямку зробив Віктор Брехуненко, застосувавши «концепцію Великого Кордону» до інноваційного порівняння дніпровських і донських козаків («Козаки на степовому кордоні Європи», 2011).

За допомогою Тернерової концепції українських козаків (як їх воєнні сутички з кримськими татарами та османами, так і розмаїті форми економічної, соціальної та культурної взаємодії з мусульманськими пограничними спільнотами з іншого боку «фронтиру») можна не лише розглядати як феномен Південно-Східної Європи раннього Нового часу, а й поставити у глобальний контекст.

2. Насамперед у мене виникають проблеми із семантикою понять. В англійській мові, що є провідною мовою науки, існує, по суті, три поняття: *border(land)*, *frontier* і *boundary*. У французькій також є декілька: *frontière* (з якого і походить *frontier*), *confins*, *limite*. В німецькій, натомість, маємо лише одне поняття – *Grenze*. Водночас *Grenze* – одне зі справді нечисленних німецьких слів, запозичених зі слов'янських мов (у цьому випадку – з польської). Його запозичення постало в контексті змінного німецько-слов'янського кордону Середньовіччя. Більш специфічними термінами були *Rand* (межа), або ж *Randgebiet* (межова область / територія); в науковій мові також використовують англійське поняття *frontier*. У російській мові можна обирати між такими поняттями, як *граница*, *край*, *окраина* і *рубеж*; а в українській знаходимо такі слова, як *границя*, *грань*, *межа*, *кордон* і *рубіж*. Я не маю змоги далі заглиблюватися в специфічну семантику понять; хочу лише вказати на те, що їх значення в кожній окремій мові не є тотожним.

Якщо йдеться про англійську, то розмежувати в ній три названі терміни не так і просто. *Frontier* позначає мобільний та динамічний кордон і стосується процесу та зони перетину. *Boundary*, натомість, має на увазі стійкий кордон, часто – державний. *Border* і *borderlands* є загальнішими поняттями, які об'єднують і *frontier*, і *boundary*. Поняття *borderlands* також включає уявні межі / кордони. Відомим прикладом такого слововжитку є назва книжки Оскара Галецького «*Borderlands of Western Civilization*» (1952). Автор має тут на увазі *kresy wschodnie*, що постали як цивілізаційна межа між західною, римо-католицькою, культурою та православним російським світом. Це – політичне бойове поняття, яке в період «холодної війни» виникло як противага поширеному тоді уявленню про «залізну завісу» як цивілізаційну межу. До того ж, воно грає на давньому уявленні про східний кордон католицького християнства як «оплот християнського світу» (*antemurale christianitatis*). До цієї категорії можна долучити також написану сорок років по тому книжку Семюела Гантінгтона «*The Clash of Civilizations*». Також і в німецьких національних наративах нестійкий східний кордон «німецькості», який пов'язували з «німецьким натиском на Схід» і місією німців як «культуртрегерів», відігравав центральну роль. Із точки ж зору російських панславистів, західний кордон російсько-

східнослов'янської (пан)славівської цивілізації, навпаки, бачився як останній бастион супроти раціональної, бездушної, піддатливої до занепаду західної цивілізації. Водночас східний кордон Росії виконував функцію *antemurale christianitatis* супроти Сходу, з яким Росія, зі свого боку, пов'язувала власну цивілізаційну місію.

Border і *borderlands* часто стосуються кордонів у їх новочасному розумінні – відносно стабільних кордонів держав. Для нових територіальних держав, посталих у XVIII столітті, кордони були конститутивним елементом, а контроль над ними – частиною державної владної монополії та гарантії державної території. Державні кордони розділяють не лише політичні, а й правові, адміністративні, а часто й економічні, соціальні та культурно-релігійні системи. Домодерні кордони, натомість, не були чітко маркованими, вони були прозорими. Конкуренцію їм становили внутрішні кордони в межах політичних одиниць.

Модерні державні кордони, визначення кордонів і конфлікти, з ними пов'язані, віддавна є об'єктом дослідження історії дипломатії та історії політики. Сюди належать також аналіз межових регіонів, прикордонних земель, за які вели постійну боротьбу дві держави, – як-от Ельзас і Сілезія.

Border studies, які виникли за останніх 25 років, додають до старих нові запитання. Вони тісно пов'язані із суперечливими тенденціями розвитку. З одного боку, за цей час упали кордони, було ліквідовано «залізну завісу», що впродовж сорока років витворювала майже герметичний кордон посеред Європи. З об'єднанням Європи модерні державні кордони Центральної та Західної Європи дедалі більше втрачають своє значення. З іншого ж боку, через розпад Советського Союзу, Югославії та Чехословаччини в Центральній та Східній Європі постали нові державні кордони. Нерідко цей процес супроводили збройні конфлікти, які віддавна є об'єктом досліджень історії окремих держав; а в деяких випадках (скажімо, в Боснії, Придністров'ї та на Південному Кавказі) з'ясування і визначення кордонів триває й досі. Хоч об'єднання Європи призвело до ліквідації багатьох кордонів, водночас постали нові обмеження – як-от кордони ЄС та Шенгенської зони.

Поряд із цими актуальними політичними перешкодами, посилюється інтерес до прикордонних територій у зв'язку з новими культурологічними тенденціями. Мова йде про наслідки т. зв. *spatial turn*, який повернув простір історії і водночас реконструював його, поставивши питання про ментальне мапування (*mental mapping*) і когнітивну географію. Також слід згадати про транснаціональні підходи – т. зв. трансферні дослідження (*Transferforschung*), вивчення структурних сплетень (*histoire croisée*,

entangled history) і захоплення культурологічних наук змішуванням, гібридністю та амбівалентностями. *Border studies* є мультидисциплінарними *per se* і включають не лише історію, а й географію, соціологію, політологію, соціальну та культурну антропологію.

Державні кордони, як і «фронтир», також виконують розмежувальну та об'єднувальну функції. Вони розмежовують державні території та економічні простори, їх позначають прикордонними заставами, митницями, а часто й озброєними гарнізонами. Водночас між населенням по обидва боки кордону виникають різні форми взаємодії. Скажімо, вони спільно забезпечують охорону кордону, контроль за торгівлею, регулюють рух транспорту, а також борються з контрабандою, нелегальним перетином кордону і дезертирами.

Прикордонні регіони є ареною *entangled histories* держав та імперій. Зазвичай вони розташовані на периферії, часто у відсталій провінції, маргіналізованій економічно та політично. З іншого ж боку, прикордонне розташування та його специфічні функції можуть надати їй переваги місця розташування, породжуючи певні види робіт і можливостей для заробітку (як-от прикордонників, митників, торговців, контрабандистів, нині – через шопінг-туризм). Погляд центру на межові регіони змінюється, коли виникає напруга з іншого боку кордону, а самі регіони опиняються в центрі інтересів. У такій ситуації традиційні взаємозв'язки руйнуються, а партнери перетворюються на ворогів.

Border studies – це вдячне поле для мікроісторичних досліджень, які започаткувала праця Пітера Салінса 1989 року про *boundaries* французько-німецького кордону. Мікроісторію австрійсько-російського кордону, який у XIX столітті проходив через Західну Україну, було опубліковано у Відні 2011 року під програмною назвою «Розділені, та все ж пов'язані» («Getrennt und doch verbunden»). Мікроісторичні *border studies* аналізують впливи межового становища та (з'ясування) кордонів на населення по обидва боки кордону. Особливий інтерес становить питання, яким чином зміна кордонів впливає на населення. Тихі провінційні містечка можуть перетворитися на жваві торговельні й транспортні пограничні пункти. З іншого ж боку, визначення нових кордонів розділяє колись взаємопов'язані політичні та економічні комунікаційні простори та життєсвіти. В Центральній та Східній Європі XX століття такі процеси були особливо частими, й нерідко їх супроводжували добровільні та примусові переселення й «етнічні чистки». На кордонах накопичувався й акумулювався руйнівний потенціал. Але й навпаки: нерідко регіони, що виконували функцію прикордонних, були збережені. Одним із прикладів є Слобожанщина на новому українсько-Україна Модерна, №18/2011

російському прикордонні, ситуацію в якій проаналізувала Тетяна Журженко в своїй праці «Borderlands into Bordered Lands» (2010).

Border studies цікавляться людьми, які перетинають кордон у статусі торговців або ж контрабандистів, емігрантів чи тимчасової робочої сили, паломників, біженців або ж мандрівників. Поміж тих, хто перетинав кордон, особливо часто траплялися представники мобільних діаспорних груп (євреї, вірмени та греки), які могли користатися міжнародними мережами. Проте, в такому випадку вони йшли на ризик, адже етнічно-національні більшості могли запідозрити їх у нелояльності.

Прикордонні регіони відігравали особливу роль у процесах формування націй, які пов'язані з націоналізацією територій. Етнічна гомогенізація прикордонних регіонів і ліквідація проміжних зон стали важливими завданнями етнічних національних держав. Населення з одного боку кордону показово відмежовувалося від населення з іншого боку, яке мало інше громадянство, а нерідко належало до інших етнічних або ж релігійних груп.

З іншого боку, населення прикордонних регіонів часто було поліетнічним та мультикультурним, *border peoples* нерідко розмовляли кількома мовами й мали складні, ситуативні та непостійні ідентифікації та гібридні взаємозалежні культури. В багатьох прикордонних регіонах родичі, належні до однієї етнічної та релігійної групи, проживали з обох боків кордону. В цьому контексті й почали говорити про ментальності пограниччя. В ХХ століття таких «*in-between*» людей часто змушували визначитися із приналежністю до однієї нації та мови, а напруга між різними етнічними групами зростала. Проти меншин, яких запідозрювали у взаємодії з представниками своєї національності з іншого боку кордону, могли ужити репресій. *Border studies* інтенсивно досліджували такі взаємні зв'язки на прикладах Ельзасу, Сілезії, Південного Тіролю, Галичини, Буковини, Трансільванії та Боснії-Герцеговини. Особливо плідними виявилися дослідження, в яких автори вдаються до порівняння різних прикордонних регіонів.

І нарешті, *border studies* звертають увагу також на ментальні кордони – кордони «в голові», що не обов'язково збігаються з реальними межами держави. Такі кордони є конструктами, частинами уявних *mental maps*, і мають символічний характер. Сприйняття кордонів постійно змінюється, і ці зміни можна концептуалізувати як дискурси кордонів. Уявні кордони нерідко слугують політичній легітимації, як-от при апелюванні до конструйованих природних, історичних або ж етнічних кордонів і в уявленні вищезгаданих кордонів цивілізацій. Після того, як кордони впали (скажімо, у випадку «залізної завіси»), вони ще можуть тривалий час існувати в головах людей. І тут – іще ширші перспективи для досліджень.

Володимир КРАВЧЕНКО,

професор, завідувач кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, директор Східного інституту українознавства ім. Ковальських, головний редактор історико-культурологічного щорічника «Схід-Захід» та «Вісника Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна» (серія «Історія України» та «Українознавство (історія)»), автор книжок «Д. И. Багалеи: научная и общественно-политическая деятельность», 1990; «“Поэма вольного народа” (“Історія Русів” та її місце в українській історіографії)», 1996; «Харьков/ Харків: столица пограничья», 2010; «Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії України», 2011. (kravchenkovv@yahoo.com)

1. Концепція фронтиру Фредерика Тернера виникла в конкретно-му інтелектуальному контексті країни, яка перебувала в процесі пошуку власної національної ідентичності та її історії. Історики давно вже встановили певні паралелі між концепцією фронтиру Тернера та концепцією колонізації, розвинутої Сергієм Соловйовим та Василем Ключевським (Марк Бейсінджер). Українська історіографія відповідного періоду йшла слідом за російською, запозичуючи й адаптуючи концепцію колонізації до власних потреб. Так з'явилася аналогічна російській теза про Україну як «країну, що колонізується» (Дмитро Багалій). Далі вже виникли уявлення про українську колонізацію степу, яка конкурувала з російською (Михайло Грушевський, Степан Рудницький, Юрій Липа, Іван Лисяк-Рудницький).

Сьогодні російські історики відкривають для себе концепцію фронтиру Тернера, порівнюючи її з концепцією колонізації Соловйова-Ключевського і застосовуючи, приміром, до вивчення та реінтерпретації історії Сибіру. Сучасні українські історики (Ярослав Дашкевич, Віктор Брехуненко, Сергій Леп'явко тощо) переосмислюють обидві зазначені вище концепції на основі дефініції Великого степового кордону. Останнім часом цими питаннями плідно займається Ігор Чорновол. Проте, на жаль, повноцінної дискусії українських дослідників щодо концепції фронтиру та її можливого використання для переосмислення українського історичного процесу, досі не відбулося.

Чи могла Україна, не маючи власної державності й свого політичного центру, мати свій фронтір? Вона сама була фронтіром – російським, татарським і польським у ранньомодерну добу, після чого тричі опинялася в епіцентрі геополітичних потрясінь на Сході Європи: спершу в середині XVII – на початку XVIII століття, відтак у першій половині XX століття, упродовж і внаслідок двох світових воєн (1914–1920; 1939–1940).

Проте, як тільки виникала ідея української національної державності, з відповідним політичним центром і кордонами, тобто, коли гетерогенний культурно-політичний простір починав перетворюватися на окрему цілісність, хай навіть віртуальну спочатку, одразу виникала потреба окреслити український національний простір у категоріях символічної географії («Схід-Захід», «Європа-Азія» тощо). У працях В'ячеслава Липинського «варварство» та «цивілізація» символізували, відповідно, степовий простір Запорозької Січі та Гетьманщини, а в публікаціях його сьогоднішніх послідовників – так звана Південно-Східна та «справжня» (читай – «західна») частини України.

Український фронтір мав не лише мілітарний (степовий, козацький), а й культурний, релігійний характер, передусім на Заході, у своїх взаєминах із Польщею. В часи масштабних геополітичних потрясінь обидві ці характерні риси фронтиру поєднувалися, надаючи війнам сакрального, а релігії – мілітарного характеру. Західний, релігійний фронтір України водночас був і російським кордоном. Цим, зокрема, зумовлена агресивна політика Російської Православної Церкви в Україні в модерну добу, дражлива реакція сучасного російського керівництва на європейську орієнтацію української влади, не кажучи вже про взаємини останньої з НАТО. Щодо того, наскільки історичні образи «фронтиру» або колишнього «санітарного кордону» впливають на формування української політики Польщі та ЄС сьогодні, нехай про це скажуть спеціалісти.

Чи втратила Тернерова концепція фронтиру свою наукову вартість? Мені здається, питання сформульоване не зовсім вдало. Втратила – для кого? Для українських істориків, котрі лише нещодавно почали нею користуватися? Кожен дослідник мусить це вирішувати для себе. До того ж, порівняно солідний вік концепції фронтиру не заважає їй використовуватися в працях багатьох сучасних науковців і політичних спостерігачів. Вона постійно збагачується й модифікується, та й репрезентують її сьогодні не лише праці Фредерика Тернера, які давно вже віднесені до класики світової історіографії, а й нових авторів.

У контексті української історії південний степовий фронтір може служити не лише аналітичним інструментом для вивчення історичних особливостей колонізації в степовому регіоні. Концепція фронтиру містить у собі модернізаційний потенціал і може посприяти оновленню української ортодоксальної національної доктрини, успадкованої від минулого століття, акцентуючи не на сакралізації етнокультурних прикмет, а на мультикультуралізмі, модернізації, секулярних аспектах громадського життя тощо. Саме тому, на мій погляд, не варто протиставляти концепції

фронтиру та Великого степового кордону. Мені не дуже подобається категоричність дефініції «кордону» щодо української історії взагалі, а в його сакралізованому вигляді – тим більше.

2. Я навряд чи зможу зберегти видимість об'єктивності, відповідаючи на це запитання. Мабуть, я надто захоплений можливостями, які відкриває концепція прикордоння для інтерпретації української, та й – ширше – східноєвропейської історії та сучасності. Думка про Україну як палімпсест історичних кордонів, які продовжують тут своє життя після смерті інституцій, що їх породили, свого часу мала на мене великий вплив. Я не є тут самостійним дослідником, а лише намагаюся побачити можливості концепції пограниччя для реінтерпретації української історії.

Лінеарні концепції кордону можуть застосовуватися переважно до західного кордону України з ЄС. Свого часу Юрій Андрухович констатував: «Лише два-три кілометри на захід – і виявляється, що ніхто тут навіть не чув ані про Філіппа, ані про Аллу, ані тим більше про Йосифа Кобзона».

Ментальна картографія – доволі небезпечна річ. Ідеї та образи інколи матеріалізуються. Інколи ж вправи з символічною географією викликають посмішку. Лаври В'ячеслава Липинського – нагадаю, політика, який програв, – виявляється, можуть приваблювати й сьогодні. Досить почитати про східні кордони історичної Речі Посполитої, які, виявляється, збігаються із сучасними політичними пріоритетами українського електорату. За такою логікою, Велика Багачка чи Миргород «приречені» історією та географією бути модернішими та більш європейськими, ніж, приміром, Донецьк або Дніпропетровськ, – великі міські центри, засновані в «дикому степу». Мій контр-аргумент – потяг Харків-Ужгород із усіма зупинками на всіх «остановочних пунктах»...

Концепція пограниччя з його культурною гетерогенністю дозволяє уникнути втискування України в бінарну систему культурно-політичних координат «Схід-Захід», натомість дозволяє розрізнити на її території окремі ареали «західності», модерності, що лише частково накладаються на «східні», або традиціоналістські. Ви можете знайти як одні, так і інші повсюди – на Заході України так само, як і на Сході, в будь-якому місті та навіть інституції. Саме тому для концептуалізації українського пограниччя важливіші, наприклад, ідеї Мішеля Фуко щодо гетерогенності соціального простору, ніж простодушні апеляції до Київської Русі чи Золотої Орди.

3. Я би не став обмежувати теоретизування в цій галузі лише двома прізвищами істориків. Література про фронтір, кордон і прикордоння справді величезна, причому авторами відповідних праць виступають не лише історики, а й культурологи, політологи, літературознавці, соціологи

тощо. *Border studies* сьогодні – це справжня наукова індустрія, це інституціоналізоване поле – якщо хочете, інтелектуальний фронтір, де виникають гібридні, інтердисциплінарні концепції та напрями дослідницької та викладацької роботи.

Я взагалі скептично ставлюся до класифікацій та періодизацій у гуманітарних дисциплінах, а в цьому випадку поготів. Концепт прикордоння потрібен для того, щоб спробувати визначити те, що погано піддається окресленню, що є розмитим, гібридним апріорі. Звичайно, допитливий розум людський буде намагатися впорядкувати мінливість і хаос, але завжди щось буде «не так». Тому слід просто визначити, яка саме класифікація вам підходить у конкретному випадку. Якщо хтось захоче запропонувати сьогодні власний варіант велосипеда, – наприклад, обладнаний дахом для захисту від дощу, або східцями, щоб можна було сходити на землю поволі, або з квадратними колесами – заради Бога, *милости просим*.

Натомість я би хотів привернути увагу до проблеми перекладу. Сьогодні українська гуманітаристика (маю на увазі її новий, сучасний сегмент) зайнята переважно перекладом і адаптацією текстів і ідей, що виникли в західному культурному просторі, переважно, на основі західного матеріалу. Отже, в цьому зв'язку виникає низка проблем, зокрема – як співвідносяться між собою українські «кордон», «границя», «межа» та похідні від них із західними «border», «boundary», «frontier», «march»? До речі, різниця між західними визначеннями «пограничності» не така вже й велика. Може, перш ніж впроваджувати власні теорії, нам варто домовитися про терміни?

Культурний і географічний «повороти», до речі, вже дійшли й до східних кордонів Речі Посполитої й навіть перетнули їх – маю на увазі праці українських дослідників, присвячені символічному картографуванню національної території та її окремих регіонів, уявлення про культурне пограниччя, зокрема, українсько-польське, яке можна знайти – де б ви думали – на Півдні. Звідси мій оптимізм: українська гуманітаристика прогресує й продовжить це робити, якщо її не призупинить і не відкине назад найбільша на сьогодні перешкода на шляху національної модернізації – українська держава.

Повертаючись до концепту України як палімпсесту історичних кордонів, підкреслю, що уявлення про різні символічні кордони різних історичних спадщин, які не збігаються із сучасними адміністративно-політичними кордонами, видається мені надзвичайно привабливим і конструктивним. До того ж, уявлення про соціальний характер історичних кордонів дозволяє уникнути властивого православному світу історичного фаталізму або «географічного прокляття» тощо.

Специфіка української інтелектуальної традиції сьогодні полягає в її нерозривному зв'язку з домодерними структурами та нормами. Простіше кажучи, в українському суспільстві продовжує домінувати релігійно-міфологічний спосіб мислення. Відповідно, й українська історіографія не може позбутися своєї досекулярної інтелектуальної спадщини. Звідси, до речі, й слабкість індивідуального начала в історичній науці, не окресленого і не захищеного ні правовими, ні моральними нормами, звідси й пандемічна безкарність плагіату тощо. Концептуалізацію, на жаль, і досі заступають кліше та канонічний спосіб мислення і написання текстів. І не так уже й важливо, звідки беруться ці норми, – із сучасної російської історіографії, української національно-державницької традиції чи радянсько-народницького наративу.

Ларрі ВУЛЬФ,

професор історії, директор Центру Європейських та Середземноморських студій Нью-Йоркського університету, автор книжок «*Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*» («Венеція і слов'яни: відкриття Далмації в епоху Просвітництва», 2001), «*Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*» («Винайдення Східної Європи: мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва», 1994; укр. видання 2009), «*The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*» («Ідея Галичини: історія та фантазія в Габсбурзькій політичній культурі», 2010). (lw59@nyu.edu).

1. Нікого нині не задовольняє провіденційне, тріумфалістське й імперіалістичне наповнення Тернерової теорії фронтиру 1890-х років, яка ґрунтувалася на понятті «божественного призначення» (*manifest destiny*), уперше сформульованого американцями в 1840-х роках, як провіденційне виправдання експансії на Захід. Так само, наявна в Тернеровому нарисі паралель між «цивілізацією» і близькістю до Європи та між «дикістю» й американським пейзажем і місцевим населенням, змусить сьогоднішніх читачів почуватися дещо незручно. Тернерова теорія була до певної міри запотребувана в Східній Європі в творах Генрика Сенкевича, котрий уже у 1880-х роках у «Вогнем і мечем» описав світ фронтиру козаків і татарів, далекий від польської та османської столиць; ці території були окремим світом фронтиру, який Сенкевич розглядав не надто позитивно. Фантазії Сенкевича про співдружність фронтирів, можливо, з'явилися під впливом його відвідин американського Заходу в 1870-х роках. Втім, мабуть, цікавою знахідкою Тернерової теорії є усвідомлення того, що хоча населення фронтирів, віддалених від столичних центрів, напрочуд відрізняється між

собою, але може продемонструвати риси подібності та відповідності, що ґрунтуються на схожому довкіллі, а також може впливати одне на одного найнесподіванишим чином.

2. З американської точки зору, найкориснішим у заміні теорії фронтиру на теорію прикордоння є те, що «прикордоння», на відміну від «фронтиру», не сприймається автоматично як об'єкт імперіалістичного підкорення. Для американців фронтір переважно був об'єктом для завоювання, і такою ж була специфіка американської космічної програми в ХХ столітті. Дуже популярне телешоу і кінофраншиза «Зоряний шлях» («Star Trek»), започатковані в 1960-х роках, завжди починалися з ритуального співу фрази: «Космос – останній фронтір», – неначе на честь Фредерика Джексона Тернера. Можливим недоліком концепту прикордоння є те, що він був використаний у дуже багатьох і часто досить загальних значеннях, і нині важко визначити його точний смисл. Зрештою, майже будь-яку територію можна охарактеризувати, у певному сенсі, як прикордоння. Колись упродовж декількох років в Університеті Брауна здійснювався дуже цікавий проект «Borderlands» під керівництвом Омера Бартова (Omer Bartov), і публікація результатів цього проекту може незабаром дозволити нам використовувати поняття прикордоння більш точно.

3. І Рібер, і Каппелер запропонували дуже вдумливі інтерпретації ідеї прикордоння, але, можливо, найбільш значущими є контексти, в яких вони намагалися дослідити цю концепцію. Я маю на увазі чудову Каппелерову програму дослідження історії Галичини у Віденському університеті, яка дозволила йому розглядати Галичину як своєрідний експериментальний майданчик для осмислення значення теорії прикордоння, досліджуючи дійсні кордони між Габсбурзькою і Російською імперіями у ХІХ ст. Тим часом Рібер здійснив значущий внесок у вивчення історії ранньомодерних європейських прикордонних територій завдяки серії конференцій, співорганізатором яких він був, працюючи в Центрально-Європейському університеті, починаючи з 1990-х років, то були конференції в межах проекту «Triplex Confinium», спрямованого на дослідження потрійного кордону між Османською імперією, Габсбурзькою монархією та Венеціанською республікою. Ці конференції дали вченим змогу зосередити свою увагу на населенні прикордонних регіонів – габсбурзької Хорватії, османської Боснії та венеціанської Далмації, аналізуючи, що пов'язувало цих людей із Віднем, Стамбулом і Венецією, і якими були спільні риси, що пов'язували їх навзаєм як людей, котрі мешкають зовсім поруч. Публікація матеріалів цих конференцій була дуже корисною для осмислення значення прикордоння в ранньомодерні часи європейської історії, а надто – для країн Центральної та Східної Європи.

Сергій ПЛОХІЙ,

професор історії в Гарвардському університеті, автор книжок «*The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*» («Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні», 2001; укр. видання 2006), «*Tsars and Cossacks: A Study in Iconography*» («Царі та козаки: дослідження з іконографії», 2002), «*Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*» («Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського», 2005, укр. вид. 2011), «*The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus*» («Витоки слов'янських націй: домодерні ідентичності в Росії, Україні та Білорусі», 2006), «*Yalta: The Price of Peace*» («Ялта. Ціна миру», 2010). (plokhii@fas.harvard.edu).

Козацький міф: значення фронтиру в українській історії

Назву цих нотаток було частково запозичено з назви засадничого есею Фредерика Джексона Тернера про роль рухомого фронтиру в творенні американської цивілізації. Це запозичення є визнанням боргу, який має автор цих рядків, і всі інші, хто пише сьогодні про фронтір, чи то у Новому Світі, чи у Старому, перед Тернеровою теорією фронтиру. Однак, як було добре продемонстровано Альфредом Рібером у його переосмисленні Тернерової парадигми, а також Андреасом Каппелером у його переоцінці характеру кордону в степах Євразії, сучасна історіографія відійшла від дещо наївної Тернерової віри в прямий зв'язок між досвідом життя на фронтірі та формуванням соціальної структури й характером нації. Міф фронтиру виник упродовж останніх десятиліть не лише як важлива тема для досліджень, але й як набагато важливіший фактор у процесі становлення сучасних ідентичностей, ніж власне досвід. Саме ролі міфу прикордоння у формуванні української нації буде присвячено мої зауваги.

Рібер зазначає, що, здобувши незалежність, Сполучені Штати стали єдиною колишньою британською колонією, де «досвід життя на фронтірі став водночас національним міфом і домінантною темою вітчизняної історіографії». І справді важко, якщо не неможливо, знайти паралелі до американського захоплення фронтіром ще будь-де на теренах колишньої Британської імперії, але можна вказати на деякі разючі паралелі поза землями, якими колись урядували із Лондона.

Українська історія пропонує захопливу можливість говорити не лише про існування рухомого фронтиру поза межами Північної Америки, але й про розвиток потужної міфології, пов'язаної з фронтіром,

яка набула виразних національних характеристик. Український досвід, як на рівні «реальної» пережитої історії, так і на рівні її міфологічної репрезентації, можна дуже плідно порівнювати не лише з американським, але й із російським досвідом. Видається, що «реальна» історія України була ближчою до Росії, натомість її міфологічна репрезентація тяжіла до американської міфології.

З Росією Україна поділяла євразійський степ і завдання протистояння з супротивниками-кочівниками, які контролювали його. Дві країни мали також спільне явище козацтва, що постало як реакція на загрозу зі степу. Воно не було унікальним для євразійського степу (паралелі можна знайти на Балканах), але значно відрізнялося від населення рухомого фронтиру американського Заходу. Однак Росії не властиве притаманне Україні захоплення минулим прикордонням, яке знайшло своє втілення в міфології української козаччини, так добре розвиненій як на популярному, так і на академічному рівнях. Якщо модерна українська історіографія на своїх ранніх стадіях, починаючи з «Історії Русів» та «Богдана Хмельницького» Миколи Костомарова, зосереджувалася на козацтві, то російська історіографія, починаючи з «Истории государства Российского» Миколи Карамзіна, звертала свій погляд майже винятково на династії та державу. Сергій Соловйов, котрий робив особливий наголос на важливості колонізації в російській історії, і якого деякі вчені вважають предтечею Тернера, міг сказати мало позитивного про непокірних козаків, які, на його думку, завдали Росії більше шкоди, ніж користі. Народна прихильність до козацтва, явлена в піснях, наприклад, про Стеньку Разіна, не знайшла свого втілення в модерній російській історіографії. Поряд із державницькою орієнтацією російської історіографії та її народницьким зосередженням на селянстві, були й інші причини для маргіналізації козацтва, а отже й досвіду прикордоння, в російській історії та культурі. До революції 1917 року козаки, як і раніше, активно заселяли євразійські околиці імперії від Дону до Амура, і тому не були легким об'єктом для історичної міфологізації. Тернер, навпаки, сформулював свою теорію в 1893 році, коли американський фронтір було закрито, а люди фронтиру поступово зникали.

Інакшою була динаміка в Україні, де Козацька держава та її сформовані прикордонням інституції були ліквідовані наприкінці XVIII століття, а козаки та їхні еліти були цілковито інтегровані до імперських структур у середині XIX століття. Ностальгія за минулим, коли вже не збереглося мешканців прикордоння, стимулювала творення міфу, який тепер можна було вільно трансформувати відповідно до потреб зростаючої модерної нації. В Україні міф козацтва відіграв роль, подібну до тієї, яку мала

міфологія фронтиру в творенні образу американської нації. Як це завжди буває з міфами, він став інструментом, за допомогою якого, на думку дослідника Центрально-Східної Європи Джорджа Шепфліна (George Schörfli), національні спільноти «створять і визначають засади власного буття, свою систему моралі та цінностей». Так само, цитуючи того ж автора, для творців та прихильників козацької міфології «важливим [був] зміст міфу, а не його точність як історичного джерела».

Загалом неточний і навіть дещо фантастичний у репрезентації досвіду прикордоння, міф козацтва пройшов низку важливих етапів, перш ніж перетворитися на інструмент націотворення в руках батьків української нації в XIX столітті. Походження міфу козацтва можна простежити від початку XVII століття, коли православні церковнослужителі Польсько-Литовської держави прагнули долучити козаків до своєї боротьби проти ініційованої Римом і підтриманої Польщею церковної унії. Вони вітали козаків як нащадків київських князів, борців із османською загрозою і вірних синів Православної Церкви. У XVIII столітті міф козаччини набув нових характеристик. У літописах, писаних тепер не православними монахами, а козацькими канцеляристами Гетьманщини, акцент робився на козацькому опорі польському пануванню і на їхньому добровільному підпорядкуванню московським царям. Після того, як козацька старшина завершила перехід від військової еліти до окремого напів-шляхетського стану, вона потребувала міфу козаччини, аби захистити права і свободи, колись надані козацькому війську царями. Якби еліти Гетьманщини не зберегли козацького імені та пам'яті про козацтво живою, у них не було б юридичних чи історичних підстав для збереження своїх привілеїв.

«Історія Русів», таємничий текст початку XIX століття, який є предметом моїх поточних досліджень і майбутньої книги, став одним із наріжних каменів модерної української історіографії. В цьому тексті поєднано обидві нитки козацького міфу. Козаки з'являються на сторінках «Історії» водночас як нащадки князів Київської Русі і як славні борці проти польського гноблення, котрі заслуговують на особливе ставлення з боку Росії через їхнє добровільне підпорядкування царській владі та їхню військову службу імперії. Старий міф було застосовано, щоб отримати найкращі умови для інтеграції козацької еліти до Російської імперії. Саме тому трактування козаків як окремої нації, присутнє вже у літописах XVIII століття, набуло в «Історії Русів» подальшого розвитку, але разом з тим наголошувалося на етнічній і культурній спорідненості козаків-русів і великоросів. У своїй новій формі міф козаччини слугував вимогам часу досить добре: серед іншого він викликав з історичного небуття

привид Івана Мазепи, щоб пригрозити імперії, яка відмовляла у визнанні дворянського статусу нащадкам козацької еліти.

Покоління «Історії Русів» зробило козацький міф доступним для нового покоління української інтелігенції, але недовго змогло контролювати їхнє тлумачення цього міфу. Члени Кирило-Мефодіївського братства, які спочатку сприйняли козацький міф, явлений в «Історії Русів», із захватом та ентузіазмом недовзі переглянули його в світлі власних народницьких переконань. Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко прагнули підкреслити егалітаризм козаків. Деякі з цих інтелектуалів відкинули елітаристську спрямованість «Історії Русів» як плід консерватизму землевласницьких класів. Наступне покоління українських активістів реабілітувало «Історію» як пам'ятку української політичної думки, але вони відчутно змінили козацький міф, явлений у ній. Михайло Драгоманов, котрий вважав, «Історію» першим проявом української ліберальної ідеології, вважав, що козацтву характерна прихильність до демократичних інститутів і практик, які пов'язували Україну з Європою та відрізняли її від авторитарної Росії.

Російська революція 1917 року надала нового сенсу старому історичному міфіві. Міф козаччини гучно увійшов до української політики 1918 року, коли гетьман Павло Скоропадський, обраний на Всеукраїнському з'їзді хліборобів гетьманом, використовував козацькі символи й традиції для легітимації своєї влади в Україні. Елітарна версія козацького міфу, явлена в «Історії Русів», ненадовго здобула перевагу над його егалітарним варіантом. Але соціалістичні лідери української революції не були готові вповні віддати козацький міф своїм класовим ворогам. Повалення гетьмана Скоропадського наприкінці 1918 року було здійснено під проводом Симона Петлюри, колишнього семінариста та газетяра, якого тепер називали Головним Отаманом, – ця посада і термін апелювали до козацьких військових традицій. Навіть більшовики використовували козацький міф, створюючи власні загони Червоного козацтва, хоча їхня прихильність до козацтва була недовгою. Незалежна українська державність, що виникла в період після Першої світової війни незабаром була розчавлена дедалі могутнішими російською та польською державами, які поділили українські землі між собою, але козацький міф витримав це випробування. Михайло Грушевський, найбільший український історик і головний автор українського національного наративу, продовжував свої дослідження козацької історії в радянській Україні у 1920-х роках. То була важка битва, адже радянська влада дивилася на козаків та їхню історію підозріло, вбачаючи в них представників

заможного селянства, яке чинило опір сталінській колективізації, а в українському контексті – символ українського націоналізму. Численні учні Михайла Грушевського в Західній Україні, яка перебувала в міжвоєнний період під владою Польщі, також досліджували історію державності українського козацтва.

За іронією долі, початок Другої світової війни і, зокрема, встановлення радянської влади в Західній Україні та Західній Білорусії у вересні 1939 року, призвели до відродження досліджень козацтва в радянській історіографії. Ці дослідження були визнані корисними для зміцнення українського радянського патріотизму, спрямованого проти Польщі, а відтак проти нацистської Німеччини. Наприкінці 1930-х років радянська влада реабілітувала Богдана Хмельницького, якого раніше вважали ворожим представником правлячих класів. Допомогли його антипольська постава та внесок у подію, яку почали іменувати «возз'єднанням» України з Росією. Після війни міф козащини набув нової легітимності в радянській Україні під егідою парадигми «дружби народів». Але на початку 1970-х років дослідження та написання праць із історії козащини були практично оголошені в Радянській Україні поза законом, після того, як український партійний діяч Петро Шелест був знятий із посади за звинуваченням у національних ухилах й ідеалізації козацького минулого. Радянська влада заборонила подальші дослідження на цю тему, бо знову побачила у зростаючому інтересі до козацького минулого прояв українського націоналізму. Спроби приборкати поширення козацького міфу були тільки частково успішними. В 1990 році козацький міф ефектно повернувся до української суспільної сфери маршами на честь п'ятсотліття українського козацтва.

Попри запеклі історичні дебати, які тривають в українському суспільстві сьогодні, міф козащини залишається єдиним незаперечним на рівні масової ідентичності елементом історичної пам'яті. З політичної точки зору, козацький міф у сучасній Україні має відносно мало спільного з його варіантом початку ХІХ століття, який був засобом сприятливої для колишніх козацьких еліт інтеграції в Російську імперію. Нині він слугує для утвердження історичної унікальності та незалежності України. У своєму сучасному втіленні міф козащини не наголошує на антипольських та анти-єврейських мотивах і не сприяє тісній культурній близькості з Росією. Тим не менш, багато елементів традиційної міфології залишаються незмінними, про що свідчить тривала популярність Богдана Хмельницького та уславлення інших козацьких лідерів, у тому числі Івана Підкови, Северина Наливайка та Павла Полуботка. Багато

Україна Модерна, №18/2011

позитивних рис існуючого сьогодні українського образу, включаючи прихильність до демократичної традиції, хоробрість і любов до свободи, начебто притаманні українським чоловікам, і незалежний характер, начебто притаманний українським жінкам, сягають своїми коренями козацької міфології. Багато атрибутів козацького минулого увійшли до масової культури сучасної України, допомагаючи продавати автомобілі, алкоголь, тютюн і одяг. В останні два десятиліття лідери незалежної української держави часто пишалися обранням на почесну посаду гетьмана України.

Цей огляд розвитку козацької міфології – доволі довгий як на низку коротких зауваг, але занадто схематичний, якщо взяти до уваги важливість цієї теми та часові виміри явища, – підкреслює одну з багатьох важливих відмінностей між міфом про фронтир у американській історіографії та культурі й козацьких міфом в Україні. В останньому випадку ми маємо міф про людину з прикордоння, а не про прикордоння як таке. Тим більше вражає, що цю людину з прикордоння було переміщено з її природного середовища існування, степового фронтиру, і кинута в гущу боротьби осілих суспільств. Якщо народна поезія та живопис XVIII століття зображували козаків убраними в одяг тюркського стилю, зайнятими боротьбою з кримськими татарами та звільненням бранців із османської неволі, національні лідери модерної доби робили наголос на боротьбі з поляками-католиками, а потім московськими царями і російськими імператорами. Хоча ці зображення не конче є хибними або неточними, у цьому національно забарвленому наративі козаки, або, як їх іноді називають у північноамериканському контексті, *ковбої Сходу*, як правило, фігурують без своїх індіанців-татарів. На відміну від ковбоїв, героїв американського фронтиру, міфологізовані українські козаки загартували свій характер радше в боротьбі з численними ворогами заселених територій на Заході та Півночі, ніж у приборканні дикості й колонізації землі – важливих елементів Тернерової парадигми творення американського характеру й цивілізації.

Американський та український досвіди рухомого кордону, очевидно, можна розглядати у порівняльній перспективі в інтересах обох історіографій. Це стосується також ролі міфів прикордоння у націотворенні двох народів, які були доволі різними. У світлі наведених тут аргументів, варто зауважити, що розходження в процесі націотворення в Сполучених Штатах та Україні були набагато більшими, ніж відмінності в їхньому досвіді прикордоння, що зумовило різні репрезентації минулого прикордоння у їхніх національних міфологіях.

Кейт БРАУН,

професор історії в державному університеті Мериленду (США), автор книжки «*A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*» («Біографія місця, якого немає: від етнічного прикордоння до українного осердя»), 2004). (kbrown@umbc.edu).

Тернерова теорія фронтиру недоречна для української історії

1. Погляд Джексона Тернера на прикордонні території як на межу між цивілізованим світом і світом варварським, уже не є релевантним для істориків ХХІ ст. Загалом, жодної межі між цивілізацією та варварством не існує, якщо не зазирати углиб людської душі. А ми, історики, а не психоаналітики. Тернерова концепція до певної міри визріла на ґрунті тривоги щодо майбутнього Сполучених Штатів наприкінці ХІХ ст. Тернерова ностальгія за втраченим фронтиром була водночас виправданням і обґрунтуванням американських геноцидних практик попередніх ста років. Тернерову тугу за зниклим типом людини з пограниччя, справжнім американцем, якого життя на прикордонні перетворило на самостійну, незалежну, здорову, сильну, розумну та винахідливу людину, спричинила ностальгія за тим, що було знищено. Я писала окремо про цю особливу американську ностальгію¹. Втім, окрім плекання ностальгії, Тернер створював образ американця як протиположності образу іммігранта, до якого більшість еліти, корінних американців, відчували нехіль; на їхній погляд, американські кордони перебували в облозі іммігрантів – сербів, хорватів, російських німців, російських євреїв, українців, поляків, ірландців та італійців, а також китайців, японців і мексиканців – із Півдня та зі Сходу. За Тернеровою теорією, ці люди були не-американцями, і на протиположності їм учений сформував свій образ справжнього американця. Іммігрантів вважали брудними, хворими, бідними, залежними, слабкими духом, малоосвіченими і не надто розумними. Вони мешкали в густозаселених містах, повних інфекційних захворювань, на індустріальному Сході та Середньому Заході країни. Вони загрожували послабити Америку, потягнути її донизу, переповнити її своїм брудом, беззаконням і невіглаством. Такі расистські, елітарні погляди стали підставою Тернерової теорії. Цю теорію не можна застосувати в контексті Центральної Європи, хіба що дослідник цікавиться поглядами фашистів та інтегральних націоналістів.

1 *Brown Kate. Gridded Lives: Why Kazakhstan and Montana Are Nearly the Same Place // American Historical Review. 2001. № 1 (106). Pp. 17–48.*

Як не парадоксально, через ці тривоги й ностальгію Тернер не бачив досягнень фронтиру, в якому він сам жив, – тих земель, які здобули для Сполучених Штатів провідне місце в технологічному, культурному та економічному розвитку ХХ століття. Я маю на увазі велике багатонаціональне прикордоння, розвиток якого спостерігав (і побоювався) Тернер, – коли мільйони людей із усього світу приїздили до США. Цей великий міграційний потік перетворив Сполучені Штати з провінційного болота на багатонаціональну світову державу. Саме ті іммігранти та мігранти, котрі винаходили, писали, співали, будували, заробляли гроші, а також корінні американці, які йшли поряд із ними, щодня перетинали міжнародні межі в своїх громадах та на своїх робочих місцях. Саме таке культурне та національне розмаїття сформувало сильну економіку, плідне мистецьке життя та літературний процес, а також міцну політичну систему. Словом, Тернер не помітив справжньої історії розвитку фронтиру, який зробив США провідною світовою потугою в ХХ столітті.

2. Як евристичний прийом, прикордоння (*borderland*) – більш місткий термін, ніж фронтір, який передбачає завоювання та знищення місцевого населення. На відміну від новоприбулих, місцеві мешканці рідко вважали, що живуть на «фронтирі». Втім, прикордоння – це також неоднозначний термін, оскільки його зазвичай використовують сторонні спостерігачі. Я використала термін «прикордоння» (*borderlands*) у своїй книзі «*A Biography of No Place: From ethnic borderland to Ukrainian heartland*» («Біографія місця, якого немає: від етнічного прикордоння до українського осердя»), бо таким словом (*пограничная зона, kresy*) радянська та польська влада позначали Правобережну Україну, яку я досліджувала. До знайомства з історичними документами я ніколи не вважала Центральну Україну прикордонням. Для мене було несподіванкою, що владні органи розглядали ці території саме так. Цікаво було дізнатися й про те, що влада вбачала проблему у культурному та мовному розмаїтті регіону. Прикордоння для неї було перешкодою, яку треба було усунути. У «Біографії місця, якого немає» я намагалася показати, що тільки-но сторонні почали застосовувати евристичну класифікацію до Правобережної України, категоризуючи людей спершу за класами, потім за етнічними ознаками і, зрештою, за мірою лояльності до держави, одразу ж розпочався процес знищення корінних громад регіону, що тривав двадцять років. Усі політичні сили, що з'являлися на прикордонних землях, нехай то були радянські прогресивні реформатори, агенти ОГПУ та НКВД, нацистська окупаційна влада, оунівці чи польська Армія Крайова, – усі приносили зі собою мапи із маркуванням етнічного розселення й використовували їх для руйнівного

вирішення виявлених проблем (ними були, як правило, відсталість і зрада) мешканців прикордоння.

3. Тут я наближаюся до посутнього запитання «України Модерної» про спроби класифікації та концептуалізації прикордоння. Дослідження Альфреда Рібера та Андреаса Каппелера різних прикордонних територій є ерудованими й захопливими щодо тих географічних ареалів, які досліджують ці історики. Проте, працюючи над «Біографією місця, якого немає», я гостро усвідомила, що історики та етнографи, створюючи класифікації та обґрунтовуючи націоналістичні прагнення, відіграли провідну роль у знищенні українського прикордоння. У книжці я досліджую життя та діяльність двох посадовців – Яна Саулевича, голови комісаріату національних меншин у 1920-х роках, та професора Карла Штумпа, провідника «Зондеркоманди Штумп». Обидва ці діячі надзвичайно переймалися долею людей, яких вони вважали представниками польської або німецької «національної меншини» в Україні. Вони обидва працювали над тим, щоб укласти списки та зібрати інформацію про цих людей. Я доводжу, що діяльність обох цих осіб мала вирішальне значення для остаточного очищення Правобережної України від поляків і німців. Коротше кажучи, я не бачу користі у використанні універсальних моделей та класифікацій щодо окремих територій, які мають до оповіді власну, дуже виняткову історію. Ми втрачаємо дуже багато, коли поспіхом намагаємося знайти докази, які б підтвердили наші теорії та системи. Я ж вірю, натомість, що кожна окрема земля, так само як і кожна людина, мають власні особливі нюанси і складнощі, що вони не так легко надаються до класифікації. Я вірю, що доцільніше досліджувати історію саме так.

Сергій ЛЕП'ЯВКО,

професор Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, автор книжок «Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні», 1996; «Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591)», 1999; «Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.)», 2001; «Коротка історія Чернігова», 2009; «Чернігів в роки війни (1941–1943)», 2011. (lepavko@gmail.com).

1. На мою думку, концепція Фредерика Тернера свою наукову вартість не втратила. Інша річ, що вона, як і будь-яка теорія, є штучною конструкцією, створеною як інструмент для пояснення історичних реалій. Теорія Тернера була вдалою для пояснення історії американської України Модерна, №18/2011

колонізації. Сам Тернер народився й виріс на нещодавно колонізованих землях і своїми ідеями передав дух американського фронтиру, так само як у художніх творах це зробив Марк Твен. Тому ця теорія є органічною та бездоганною для конкретного моменту та конкретного місця.

Від часу появи теорії Великого Кордону сотні істориків на різних континентах намагалися моделювати ситуацію в своїх країнах і регіонах, виходячи з постулатів Тернера. Найбільш вдалим слід визнати ті випадки, коли йшлося про історичне середовище, подібне до американського фронтиру. Що ж стосується сумнівів у вартості концепції Тернера, вони з'явилися уже через кілька десяти років після її появи і виходили з об'єктивних міркувань. Вважається, що до певної міри в цьому винен і особисто Тернер, який після проголошення своїх знаменитих тез став одним із найвідоміших істориків США, обійняв престижні позиції в Гарварді та організації американських істориків, і намагався зробити свої ідеї «єдино правильними» для всіх американських істориків. Тому відбулось своєрідне повстання колег Тернера, котрі звинувачували його в догматизмі. Адже не можна «загнати» весь складний історичний процес в рамки однієї концепції, навіть у межах дослідження минулого США. Іншими словами, як і будь-який інструмент, теорія Тернера ужиткова лише за відповідних умов, і вживати її слід обережно, принаймні, не догматично.

Я вважаю, що теорія Тернера до певної міри зберігає свою актуальність як одна з концепцій, покликаних пояснювати стосунки між різними цивілізаціями. Оскільки Центрально-Східна Європа знаходиться на межі цивілізацій, теорія Тернера стосується і її. Основне раціональне зерно теорії Тернера для української історіографії полягає в тому, що історія прикордонних спільнот має багато відмінностей від історії «запільних» суспільств.

Тому рання історія України, з її Великим степовим кордоном, який потім модернізувався в кордон християнсько-мусульманський, але за тих самих степових умов, добре «надається» для інтерпретації із застосуванням теорії Тернера. Так само, ця теорія дає багато для розуміння історії українського козацтва, яке було втіленням особливостей прикордонного суспільства.

Водночас, основна теза Тернера про «фронтир» і «фронтирне суспільство» фактично не має стосунку до сучасної історії Центрально-Східної Європи, адже була змодельована для зовсім інших обставин. У сучасній Європі ми не маємо «цивілізованих» і «нецивілізованих» народів, не маємо межі колонізації, не маємо політично чи економічно неосвоених регіонів. Ми маємо проблеми різних культур, але в межах одного Старого Світу.

2. Тернерова концепція «фронтиру» тісно пов'язана з рухом, з різного роду процесами, якщо не колонізації, то освоєння цивілізаційно «порожнього», або відносно порожнього простору. Тому, якщо брати його теорію у вузькому сенсі, вона не зовсім придатна для досліджень історії Центрально-Східної Європи. Водночас, концепція «прикордоння» є більш гнучкою, ніж теорія «фронтиру», і тому, на мою думку, цілком придатна для вжитку.

Щодо України, то і в минулому, і нині вона перебуває відразу на кількох прикордоннях. Перше з них – із Європейським Союзом, який, попри демократичну риторику, всіма силами намагається відгородитися від свого найближчого сусіда на сході. Друге – з Росією, яка цивілізаційно відрізняється від усіх інших, символізуючи собою євразійський простір. І третє – з класичним Сходом, який для України географічно перебуває на Півдні (Туреччина). Водночас сама Україна, відома неоднорідністю своїх регіонів, має власні внутрішні прикордонні землі, зокрема, частково мусульманський Крим. Але в різних контекстах можна говорити і про інші регіони, скажімо, Донбас. І йдеться зовсім не про політичну складову. Наприклад, відомо, що на Сході та Півдні України переважає християнство неканонічних конфесій, хоча формально ці регіони вважаються такими, що перебувають під визначальним впливом православ'я московського зразка. Тому в релігійному плані Донбас є «прикордонням» різних конфесій.

3. Спроби навести лад у термінології й дати власні класифікації є природною складовою розвитку науки. Власної концепції я не пропоную, оскільки, на мою думку, існуючих вистачає, а їх застосування все одно не є механічним і не обмежує свободу дослідника. Автори ж класифікацій, очевидно, добре усвідомлюють, що вони є першими, але нерідко і єдиними користувачами своїх схем. Що стосується «найближчих» мені класифікацій, то я не абсолютизую жодну з них, а імпонують мені ті, які найкраще підходять до предмету досліджень. Скажімо, історія українського козацтва є історією фронтирної та прикордонної спільноти. І, як це не називати, при дослідженні політичної, військової, економічної, соціальної історії козацтва слід завжди зважати на обставини його виникнення й довготривалого буття. Те ж саме можна сказати якщо не про весь український народ, то принаймні про населення степового прикордоння. Не випадково, улюбленим народним образом упродовж XVIII-XIX століть був козак Мамай – наочне втілення «прикордонності» українця.

Бйорріс КУЦМАНІ,

PhD у галузі історії, науковий асистент міждисциплінарної докторської програми «Галичина та її мультикультурна спадщина» у Віденському університеті, співавтор праці «*Getrennt und doch Verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772-1918*» («Розділені, та все ж об'єднані. Прикордонні міста між Австрією та Росією, 1772-1918», 2011), автор книжки «*Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert*» («Броди. Галицьке прикордонне місто у довгому XIX столітті», 2011). (boerries.kuzmany@univie.ac.at).

Можна пречудово писати історію кордонів і прикордонних просторів, не читаючи Тернера. Та все ж, це вступне, дещо легковажно сформульоване речення не слід сприймати як цілковито заперечну відповідь на три поставлені тут запитання. З багатьма впливовими науковцями стається так, що на передній план виходять не так конкретні твердження із їхніх праць, написаних десятиліття тому, як дискусії, цими працями породжені. Це стосується і Фредерика Джексона Тернера, чия концепція американського «фронтиру», вперше озвучена в праці 1893 року, породила таку численну й розмаїту рецепцію, що нині слід бути мало не «тернерологом», аби у цьому зорієнтуватися¹. Тут я хочу не так долучитися до традиції всеохопної критики його праці, а радше вказати на окремі точки перетину з моїми дослідженнями на тему простору та кордонів. Особливо перспективно мені видається Тернерова спроба поєднати в своїй концепції економічні, ментально-історичні та політичні аспекти. І актуальність тут полягає навіть не у твердженнях дослідника, а радше в самому факті, що Тернер поставив питання про багатовимірність кордону. Він, крім того, наполягав на важливості його просторового розуміння; хоча, на мою думку, спинився тут на півдорозі, адже прикордонний простір і його взаємодію з вільним простором на межі з колонізованими землями він розглядав лише з національно-американської позиції – інакше кажучи, з точки зору «білої людини». Натомість, кожне дослідження на тему кордонів завжди має брати до уваги загальний прикордонний простір (тобто дві сторони) і дивитися на нього як культурну, політичну та соціологічну перехідну зону.

Що цікавить мене в Тернеровій теорії «фронтиру» найбільше, то це її міфотворчий та «ідентичностетворчий» характер. Саме тут і постає

1 Власне, і в німецькомовному просторі є узагальнення цих світових дебатів. Див.: *Waechter M. Die Erfindung des Amerikanischen Westens. Zur Geschichte der Frontier-Debatte. Freiburg im Breisgau: Rombach, 1996.*

паралель зі Східною Європою – особливо, якщо замислитися над значимістю козаків у нинішньому українському емоційному ландшафті (*Gefühlslandschaft*). Якщо поглянути на стереотипізацію, запропоновану Миколою Костомаровим щодо українців і росіян середини XIX століття, то деякі риси, приписані дослідником українцям, видаються майже ідентичними з Тернеровими характеристиками «фронтирного» населення: індивідуалізм, особиста любов до свободи, приватна власність, демократія, спонтанність тощо².

Андреас Каппелер у своїй статті в *Ab Imperio*³ показав на прикладі вільних і служилих козаків, що справді існують певні точки перетину між американськими та східноєвропейсько-азіатськими «фронтирами». Хоча соціальні та управлінські структури й були там іншими, ніж у центральних регіонах, товарообмін, насильство та напади також визначали життя на іноді більш, іноді менш рухливих кордонах землеробських поселень європейського походження. Принаймні в Сибіру, як і в Америці, важливу роль при поселенні відігравала особиста ініціатива. Та, звісно, не можна забувати і про відмінності: козацькі прикордонні спільноти були організовані військово-демократично, і ці егалітарні в своїй основі структури не переносилися автоматично на всю державу, як це (ідеалістично) показує Тернер на демократичному розвитку Сполучених Штатів.

Та певно найпосутнішою відмінністю є бачення «Іншого». Запропонована Тернером дихотомія між варварами та цивілізацією не застосовна до «фронтиру» Росії принаймні до XVIII століття. Проте культурні контакти, як і сусідство розмаїтих релігій, постійно супроводжували процес російської колоніальної експансії, так само, як і кооптація неросійських еліт у соціальні структури царату⁴. При цьому, слід пам'ятати, що Тернер зосередився насамперед на XIX столітті, а його теорія стосується *Great West* – себто розширення кордонів поселення за Апалачі. В Росії ж саме XIX століття принесло зміну в сприйнятті неросійських народностей, яких доти називали не інакше, ніж *инородцы*. Почали розширюватися і уявлення росіян про власну культурну місію – зокрема, в ново завойованих регіонах Центральної Азії. Як показав Марк Басин, образ Сибіру в російській громадській думці зазнав впливу сильніших тенденцій, ніж образ Далекого

2 Костомаров Н. Две русские народности. С.-Петербург: Основа, 1861.

3 Каппелер А. Южный и восточный фронт России в XVI-XVIII веках // *Ab Imperio*. 2003. 1.

4 Каппелер А. Russland als Vielvölkerreich. Entstehung Geschichte Zerfall. München: Beck C. H., 1992. S. 100–140.

Сходу в Тернеровому тлумаченні⁵. Маю тут на увазі, що особлива користь, яку Центральна та Східна Європа можуть отримати від знайомства із Тернеровою теорією, полягає насамперед в аналізі спорідненого сприйняття прикордонних просторів, спрямованих на витворення як позитивних, так і негативних національних самоідентифікацій.

З приводу того, чи слід тепер вживати формулювання «прикордоння» (*Grenzraum / borderland*) або ж «фронтир» (*Erschließungsgrenze / frontier*), а також як тлумачити ці поняття, можна би довго й нудно сперечатися. І хоча я не люблю вдаватися до дефінітивної казуїстики, я в своїх дослідженнях і справді фактично не використовую слово та концепт «фронтир». Я все ще вважаю вичерпним відоме етимологічне визначення «кордону» Люсьєна Февра, згодом перейняте багатьма дослідниками⁶. А чи не найвдалішу, як на мене, класифікацію типів кордонів запропонував Юрген Остергамель (до неї апелюють і Каппелер із Рібером): не-експансивні імперські кордони, лінійні національно-державно-політичні кордони, культурні кордони та експансивні «кордони освоєння» (*Erschließungsgrenze*). До речі, *Erschließungsgrenze*, як на мене, є дуже вдалою спробою перенести поняття «фронтиру» в німецьку мову⁷. Втім, усі ці спроби категоризації недосконалі: поняття або перетинаються між собою, або ж доводиться запроваджувати додаткові підкатегорії. Заради практичності я розмежовую лише прикордонну лінію (*Grenzlinie*) та прикордонний простір / порубіжний терен (*Grenzraum*). Та якщо в основі прикордонного простору не обов'язково має бути політичний кордон, то прикордонна лінія завжди закріплює прикордонний простір. Звісно, можна визначити структурні відмінності між не до кінця визначеними та модерними триангульованими кордонами і типологізувати їх до найменших деталей. Але спільним для них усіх є те, що й справа, і зліва від лінії кордону або ж прикордонного простору міститься зона переходу влади (*Herrschaftsübergang*). І це стосується як нечітко маркованих східних кордонів Речі Посполитої, так і південно-східних кордонів Габсбурзької імперії раннього нового часу, або ж південних кордонів реконкістської

5 Bassin M. Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century // *The American Historical Review*. Vol. 96. Nr. 3 (June 1991). P. 763–794; пор. також: Stolberg E.-M. Sibirien: Russlands «Wilder Osten». Mythos und soziale Realität im 19 und 20 Jahrhundert. Stuttgart: Steiner Verlag, 2009.

6 Fevbre L. Frontière: le mot et la notion // *Fevbre L. Pour une histoire à part entière*. Paris: Armand, 1953.

7 Osterhammel J. Kulturelle Grenzen in der Expansion Europas // *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte*. 46 (1995). S. 101–138.

Іспанії (аби не зловживати прикладами Росії чи США)⁸. Адже так само і на чітко регульованих кордонах – як-от при колишній «залізній завісі», або ж на сучасному мексикансько-американському державному кордоні – є певний простір, визначений відповідними міжнародно-правовими фіксованими межами панування.

Це і є те розуміння кордонів і прикордонного простору, яке я вважаю особливо плідним, адже такий підхід прочиняє двері багатьом різним дисциплінам і методам: до цих проблем можна підходити з історичної, географічної, соціологічної, історико-антропологічної, етнографічної, а також літературознавчої або ж культурологічної позицій (і цей перелік можна подовжувати і подовжувати). Для одної лише історичної науки Петер Гаслінгер сформулював аж шість різних підходів до теми кордону⁹:

- Кордон як предмет історії дипломатії та міжнаціональної політичної історії;
- Структуро-орієнтовані моделі функціонування кордонів;
- Зміна функції кордонів від античності до наших днів;
- Вивчення культурних і цивілізаційних кордонів;
- Соціальні кордони, формування груп й ідентичність;
- Кордон як предмет дослідження життєсвіту (Lebenswelt) або мікроісторії.

Далі я хочу докладніше спинитися на трьох останніх пунктах, а особливо – на останньому, адже вони відповідають підходові, що є найближчим до моїх досліджень (чи, точніше, до досліджень нашої віденської дослідницької групи) австрійсько-польського та австрійсько-російського прикордонних просторів. У своїх працях я намагаюся пов'язати між собою два, часто суперечливі навзаєм, методичні підходи. З одного боку, – це структурно-історичний підхід *longue durée*¹⁰ Фернана Броделя, з іншого ж, – підхід із точки зору буденності, або мікроісторичний підхід (у тому сенсі, в якому тлумачить мікроісторію Джованні Леві, котрий вважає,

8 Див. також статтю Альфреда Рібера в *Ab Imperio*, в якій він зосереджує особливу увагу на Китаї, Персії та Османській імперії (*Rieber A. Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach // Ab Imperio. 2003. № 1*).

9 *Haslinger P.* (Hg.) Grenze als Strukturprinzip und Wahrnehmungsproblem: Theorien und Konzepte im Bereich der Geschichtswissenschaften // *Augustynowicz C., Kappeler A.* (Hg.). Die Galizische Grenze 1772–1867. Kommunikation oder Isolation? Wien, 2007 S. 5–20; *Haslinger Peter* (Hg.) Grenze im Kopf. Beiträge zur Geschichte der Grenze. Frankfurt am Main–Wien: Peter Lang, 1999.

10 Див. напр.: *Braudel F.* Histoire et sciences sociales. La longue durée // *Braudel F.* (Hg.): *Ecrits sur l'histoire*. 4. Paris, 1969. P. 41–83.

що вона не розглядає «мале», а прагне побачити і зрозуміти «загальне за допомогою малого»¹¹. Найважливішим першопрохідцем у цьому, поза сумнівом, був Пітер Салінс, який у своєму дослідженні, присвяченому долині Сердані, описує процес утворення іспансько-французького піренейського кордону впродовж XVII-XIX століть¹². Він докладно спиняється не лише на змінах у локальних життєсвітах, а й на ментальних наслідках укріплення прикордонної лінії. При цьому він розглядає не лише комплексні взаємодії мешканців по обидва боки кордону, а й складне ставлення периферії до її відповідних центрів. Географ Ансі Паасі¹³ або етнолог Петр Лозов'юк¹⁴ обрали загострений ментально-історичний підхід при розгляді життєсвітів, відповідно, фінсько-російського та чесько-німецького прикордонних регіонів. Дуже велике за обсягом і радше белетристичне за формою викладу розуміння прикордонних просторів пропонують германістка Дельфін Бехтель (Delphine Bechtel) і богеміст Ксав'є Гальміш (Xavier Galmiche) у своєму часописі *Cultures d'Europe centrale*. Три річні підшивки присвячено головним чином українсько-білорусько-польському прикордонному просторові, осмисленому з перспектив культурології та літературознавства¹⁵. Цей перелік міг би бути значно довшим, адже впродовж останніх двох десятиліть по всій Європі та Північній Америці з'явилася неосяжна кількість праць у різних наукових дисциплінах на тему кордону.

Вищеназвані приклади стосуються прикордонних просторів, визначених політичними прикордонними лініями. Але прикордонні простори простягаються не лише вздовж державних кордонів, а й вздовж кордонів культурних (скажімо, мовних або релігійних). У таких випадках необхідно відмежуватися від лінійних уявлень і не забувати про постійну

-
- 11 З приводу мікроісторії див.: *Levi G. On Microhistory // Burke Peter (Hg.). New Perspectives on Historical Writing. Oxford: Polity Press, 1991. P. 93–113; Medick H. Mikro-Historie // Schulze W. (Hg.): Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994. S. 40–53.*
 - 12 *Sahlins P. Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees. Berkeley: University of California Press, 1989.*
 - 13 *Paasi A. Territories, Boundaries and Consciousness. The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border. Chichester–New York–Brisbane–Toronto–Singapore: Wiley, 1996.*
 - 14 *Lozoviuk P. (Hg.): Grenzgebiet als Forschungsfeld. Aspekte der ethnografischen und kulturhistorischen Erforschung des Grenzlandes. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2009.*
 - 15 *Cultures d'Europe centrale. Nr. 3. Le voyage dans les confins (2003); Nr. 4. Le mythe des confins (2004); Nr. 5. La destruction des confins (2005).*

взаємодію мешканців таких культурних погранич, – як це наочно показав Пітер Джадсон у своїй книзі¹⁶, присвяченій позірно чітким німецько-чеському та, відповідно, німецько-словенському мовним кордонам часів Габсбурзької монархії.

Підхід нашої віденської дослідницької групи полягав у виборі міст-сусідів, розташованих по *обидва* боки державного кордону, посталоого 1772 року після першого поділу Польщі-Литви. Власне, ми досліджували три парні міста: Броди – Радивилів, Підволочиськ – Волочиськ і Гусятин (Тернопільська область) – Гусятин (Хмельницька область). При цьому, в першому випадку йшлося про міста, розташовані на відстані близько десяти кілометрів одне від одного, в другому – про передмістя та власне місто, а в третьому – про місто, розділене Збручем¹⁷. Робота з джерелами та пошуки літератури включали не лише роботу у відповідних регіональних архівах, а й насамперед – у центральних архівах тодішніх імперських владних центрів – Відня та Санкт-Петербурга. Хоча нас цікавили не так погляди центральних інституцій на позірну периферію, як прояви свободи дій (*Handelsspielraum*) у суспільствах пограничного простору. Завдяки мікроісторичному поглядові на розвиток цих пограничних міст аж до кінця Першої світової війни ми змогли також дійти до з'ясування регіональних і загальнодержавних змін у царині економічних зв'язків, інфраструктурного розвитку, конфесійної приналежності, державно-правового розвитку і, не в останню чергу, менталітетів й ідентифікацій. Докладне дослідження галицького прикордонного міста Броди¹⁸ особливо чітко показує взаємодію між «великою політикою» та економічними потребами торгівельного міста міжнародного рангу. Мережі торгівців виходили далеко за межі Габсбурзької монархії та давали змогу позірній периферії виступати у Відні в статусі окремого, певного себе гравця. Та Броди були європейським перехідним простором не лише для товарів, а й для ідей (як-от єврейського Просвітництва – Гаскалі) та людей (скажімо, польські біженці 1863 року, єврейські біженці 1881–1882 років, дезертири). Відтак сприйняття історичних Бродів у мандрівних нотатках, белетристиці або ж книгах спогадів зумовлене також і розташуванням міста в пограничному просторі.

16 *Judson P. M.* Guardians of the nation. Activists on the language frontiers of imperial. Cambridge: Harvard University Press, 2006.

17 *Adelsgruber P., Cohen L., Kuzmany B.* Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772–1918. Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2011.

18 *Kuzmany B.* Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19 Jahrhundert. Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2011.

Схожі (мікроісторичні) підходи в царині східно(центрально) європейської історії міст обрали, крім того, такі дослідники, як Кристоф Ваак¹⁹, Дагмара Яешняк-Кваст і Катажина Стоклосо²⁰, а також Ульріке Майнгоф²¹ із їхніми дослідженнями, присвяченими містам, розділеним державними кордонами. Особливо захопливим є зіставлення історичних пограничних аналізів із актуальними соціологічними та політологічними працями на тему прикордонного простору. В книжці Тетяни Журженко²², присвяченій українсько-російському прикордонному регіонові після розпаду Советського Союзу, містяться дивовижні паралелі щодо ментальних змін, зумовлених новопосталими кордонами, при одночасному прагматичному ставленні мешканців прикордонного простору до цих нових політичних меж панування. В іншій праці²³ Тетяна Журженко на прикладі Трієсту та Львова показує, що прикордонні простори, як і їх сприйняття та пам'ять про них, є центральними пунктами для утвердження, виклику, рефлексії та нового відкриття національних ідентичностей. І так коло замикається. Тернер інтерпретує американські кордони освоєння як ключовий елемент американського націєтворення. Водночас виклики, рефлексії та нові відкриття є вже справою рук не самого Тернера, а подальшої історії його рецепції.

Переклали з англійської *Маргарита ЄГОРЧЕНКО*
з німецької *Роксоляна СВЯТО*

-
- 19 *Waack Ch.* Stadträume und Staatsgrenzen. Geteilte Grenzstädte des mittleren und östlichen Europas im Kontext lokaler Alltagswelten, nationaler Politik und supranationaler Anforderungen. Leipzig: Inst. f. Länderkunde, 2000.
 - 20 *Jajeśniak-Quast D., Stokłosa K.* Geteilte Städte an Oder und Neiße: Frankfurt (Oder), Ślubice, Guben, Gubin und Görlitz, Zgorzelec 1945–1995. Berlin: Berlin-Verl. Spitz, 2000.
 - 21 *Meinhof U. H.* (Hg.): Living (with) Borders. Identity Discourses on East-West Borders in Europe. Aldershot: Ashgate, 2002.
 - 22 *Zhurzenko T.* Borderlands Into Bordered Lands. Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2010.
 - 23 *Zhurzenko T.* Borders and Memory // Wastl-Walter Doris (Hg.): The Ashgate Research Companion to Border Studies. Aldershot: Ashgate, 2011. S. 63–84.

“Above the Border”: the Concept of Borderlands as an Object of Research

For this Forum we invited participants to reflect on the heuristic value of Frederic Turner’s classical *frontier paradigm* and the more recent concept of the “*Borderlands*”. We encouraged our discussants to express their opinions on the uses of these two categories in some recent studies, e.g., articles of Alfred Rieber and Andreas Kappeler in *Ab Imperio*, 2003). Most discussants find Turner’s concept relevant to contemporary analysis, even though Turner coined his category in references to an entirely different political context. *Andreas Kappeler* highlights the advantages of interdisciplinary aspects in borderlands studies. At the same time, he explains the difficulties of translating such terms as ‘borderland’ and ‘frontier’ into different languages. *Volodymyr Kravchenko* explores the possible applications of the ‘borderland’ concept in the studies on the history of Ukraine. He proposes his own concept of “Ukraine as a Palimpsest of Historical Borders”. *Larry Wolff* offers his warnings about the semantic overloading of the *borderland* concept. *Serhii Plokyh* describes the development of the Cossack myth in Ukraine and focuses on the role of frontier experience in this process. *Kate Brown* claims that Turner’s frontier thesis is not applicable to Ukrainian history. She, too, explains the danger of overarching classifications and urges scholars to focus on concrete cases instead. *Serhii Lepiavko* considers Turner’s frontier a useful tool in research on the early modern history of Ukraine. The notion of frontier, as Lepiavko explains, is particularly relevant to studies on “Great Steppe Frontier” and Cossacks’ history. Finally, on the basis of his own research on the border city Brody, *Börries Kuzmany* shares his experience of working with the concept of border space (*Grenzraum*) and border line (*Grenzline*).